

**KÜRESEL SERMAYE-DEVLET ORTAKLIĞININ KARŞISINDA
ENFORMASYONA ERİŞİM:
YENİ BAĞIMLILIK DÜZENİNE DOĞRU***

Gülüm Şener**

Özet

1970’li yıllarda ABD’de ortaya çıkan enformasyon toplumu söylemi ve yeni enformasyon ve iletişim araçları, küreselleşen kapitalizmin merkezinde yer almakta ve bu teknolojilerin gelişimi ve yayılması, dünyada Batılı kapitalist ülkelerin öncülüğünde gerçekleşmektedir. Enformasyon toplumu politikaları; küresel kapitalizmin bilişim pazarlarının yeniden şekillenmesini ve gelişmekte olan ülkelerin yeni ekonomiye dahil edilmesi için gerekli teknoloji transferinin gerçekleşmesini kolaylaştırmaktadır. Bu çalışma, enformasyon pazarının ve politikalarının neoliberalizmin etkisiyle ABD ve Avrupa Birliği merkezli şekillendiği Türkiye’de uygulanan enformasyon toplumu politikalarını teknoloji aktarımı çerçevesinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Summary

The information society myth and the new information and communication technologies (ICT), appeared in 70s in the US and diffused all around the world in 90s, take place in the heart of the global corporate capitalism. Information society policies

facilitate the reconstruction of ICT sectors in a worldwide scale and contribute to the technology transfer from industrialized countries to the countries less industrialized. This study aims to give an overview of the information society policies in Turkey where ICT sectors and policies largely determined by external factors such as international finance institutions and European Union.

* Girne Amerikan Üniversitesi, KKTC, 1. Uluslararası İletişim Sempozyumu, 4-5 Mayıs 2006.

**Yrd. Doç. Dr. Gülüm Şener, İstanbul Arel Üniversitesi, İletişim Fakültesi, gulumsener@arel.edu.tr

Giriş

“Enformasyon ve iletişim teknolojileri geliştirmekte olan ülkeler için sanayileşmiş ülkelerle aralarındaki uçurumu kapamanın tek yoludur.”

UNCTAD, “The Digital Divide: ICT Development Indices Report”, 2004.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Batılı ülkelerde üretilen kalkınma modelleri, 1970’lerde yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerinin (YEİT) ortaya çıkmasına ve 1990’larda bu teknolojilerin tüm dünyada yaygınlaşmasına paralel olarak “enformasyon toplumu” tartışmalarıyla yeniden canlanmakta ve ekonomik refaha ulaşmış kapitalist ülkelerin “enformasyon toplumu” modeli, “azgelişmiş” ve “gelişmekte olan” ülkelere dayatılmaktadır. Bu dayatmanın ardında küresel kapitalizmin bilişim pazarlarının yeniden şekillenmesi ve geliştirmekte olan ülkelerin yeni ekonomiye dahil edilmesi için gerekli teknoloji transferinin gerçekleşmesi yatmaktadır.

ABD’nin 1994’te Küresel Enformasyon Otoyolları projesini ilan etmesiyle birçok ülkede devletler nezdinde “e-dönüşüm” projelerinin başlatılması, bu küresel dönüşümün iletişim politikaları alanındaki ifadesidir. YEİT’in yaygınlaştırılmasına ilişkin ulusal politikalar; telekomünikasyon sektörünün serbestleşmesi, çokuluslu firmaların iletişim alanına girmesi ve tekelleşmesi, enformasyon hizmetlerinin ticarileşmesi gibi neoliberal politikalar ekseninde şekillenmektedir. “Enformasyon toplumu” projelerinin öncelikli hedeflerinden biri ülkeler arasında ve ülkelerin içinde YEİT’e “eşitsiz erişimden” kaynaklanan “sayısal uçurum”un önüne geçilmesidir. Küresel kapitalizmin ekonomik işleyişini politik alanda eyleme dönüştüren uluslararası kuruluşların dünyanın gidişatı hakkında kaleme aldıkları yıllık raporlarda YEİT’in dünyada eşitsiz kullanımına dikkat çekilerek teknoloji aktarımının tamamlanmasının gerekliliği vurgulanmaktadır.

Bu çalışma, enformasyon pazarının ve politikalarının neoliberalizmin etkisiyle ABD ve Avrupa Birliği merkezli şekillendiği Türkiye’de uygulanan enformasyon toplumu politikalarını teknoloji aktarımı çerçevesinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Küresel Kapitalizmin Aracı Olarak Yeni Enformasyon ve İletişim Teknolojileri

Kapitalist üretim biçiminde ve ilişkilerinde enformasyon ve iletişim araçları, üretim- dağıtım-tüketim-yeniden üretim zincirinde özellikle dağıtımın ve tüketimin denetlenmesi açısından her zaman kilit role sahip olmuştur. Onlar olmaksızın, kapitalist üretim süreci etkin bir biçimde işleyemez. 19. yüzyıl Avrupa devletlerinde ticaretin ölçeği, ulusal sınırları aşip küresel boyutlara vardıkça dış pazarların denetimi için enformasyona ihtiyaç duyulmuştur. Bu gereksinim; bir ulus-devletin sömürgesinde bulundurduğu pazarlara ulaşabilmesini, oradan bilgi edinebilmesini ve sömürgelerini ideolojik açıdan denetleyebilmesini sağlayacak modern iletişim araçlarının doğmasına ve tüm dünyada yaygınlaştırılmasına yol açmıştır.

Benzer şekilde, son 30 yıldır sanayileşmiş ülkelerin üretim maliyetlerini düşürmek için sanayilerini Üçüncü Dünya ülkelerine kaydırmasının ve ulusal ekonomilerinde hizmet sektörünün ağırlık kazanmasının sonucu olarak yaşanan küreselleşme sürecinde enformasyon ve iletişim araçlarının önemi giderek artmaktadır. 1970’li yıllarda ‘Sayısal Devrim’ e bağlı olarak ortaya çıkan yeni enformasyon ve iletişim araçlarının toplumda yaygınlaşmasının nedeni olarak ekonomik ilişkiler ve 20. yüzyıl boyunca dönemsel krizlerle sarsılan Batı Kapitalizmi’nin Fordist üretimden ‘esnek üretim’e geçmesi gösterilmektedir. ‘Ağ ekonomisi’ olarak da adlandırılan küresel kapitalist üretimin Fordist örgütlenmenin tıkanıdığı bir dönemde ortaya çıkarak kurtarıcı ve sistemin sürekliliğinin sağlanmasında egemen ekonomi olmuştur. Kumar’a göre ‘ağ ekonomisi’nde yeni enformasyon ve iletişim teknolojileri, küresel kapitalizmin başlıca aktörleri olan çokuluslu şirketlerin hem üretim sürecinde hem de dağıtım ve tüketim aşamalarında önemli bir rol oynamakta, şirket sermayesinin çekirdeğinde yer almaktadır : “Çokuluslu şirketler iletişim sayesinde yaşar. Dünyaya yayılmış bir girişim kimliğini bu şirketlere kazandıran, iletişimdir. Bu şirketlerin işlerini yürütmeleri açısından bilgisayarlar ve uydular, mal ve hizmetlerini üreten işçiler ve fabrikalar denli temeldir.” (Kumar, 1995: 20)

Özdemir de çokuluslu şirketlerin yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerine duyduğu ihtiyacı şöyle özetlemektedir: “Sadece malların ticaretinin yapıldığı dönemde malların akışını kontrol için örneğin merkez ile şube arasında telefon ve teleks gibi iletişim araçları kullanmakta idi. Oysa pazarı uluslararası düzeyde çokuluslu şirketlerin belirlediği bu yeni dönemde, çokuluslu şirketler, hammadde pazaralarına ulaşmak, üretimi planlamak, kalite kontrolü, personel kayıtlarının tutulması, vergi ve yasal düzenlemeler, ülkeden ülkeye para transferi gibi amaçlar için özellikle bilgisayar temelli iletişim ağlarını yoğun olarak kullanmaktadırlar” (Özdemir, 2005: 211).

‘Ağ ekonomisi’nin temelinde kitleler için üretim ve tüketim yapılan Fordizmden farklı olarak söz konusu kitlelere ilişkin bilgilerin edinilmesi ve tüketicinin birey olarak hedef alınması yattığından bireyselliğe dayalı yeni enformasyon ve iletişim teknolojileri (kredi kartları, İnternet, cep telefonu, aboneli TV vb....) çokuluslu şirketlerin ürün ve hizmetlerini tüketicinin istekleri doğrultusunda biçimlendirmeleri ve birebir pazarlama yöntemleriyle ulaştırmaları açısından da biçilmiş kaftan durumundadırlar.

Böylelikle, küresel kapitalist düzende, yani rekabete dayalı giderek esnekleşen bir ekonomik düzende, mal ve hizmetlerin üretiminde ve tüketicilere pazarlanmasında ve onların isteklerine göre yeniden üretilmesinde, piyasada rakiplerle fark yaratabilmede en önemli araç haline gelen enformasyon kavramı ve yeni enformasyon ve iletişim teknolojileri giderek merkezi bir rol oynamaktadır.

Yeni Enformasyon Pazarları, Yeni Bağımlılıklar...

21. yüzyılda toplumun ekonomik örgütlenmesinde merkezi bir rol edinen enformasyon ve enformasyonun üretimini, işlenmesini, saklanmasını ve iletimini sağlayan teknolojiler de küresel ekonomide yeni sektörlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Başlıca; donanım, yazılım, hizmetler, telekomünikasyon, servis sağlayıcılar gibi altsektörlerinden oluşan bilişim alanında sektörlerin hepsi ayrı uzmanlaşma alanlarıyla birbirine bağımlıdır ve iki temel ekonomik etkinliği birden yerine getirmektedirler. Öncelikle, bu endüstriler kendi etkinliklerini ve değer üretimlerini gerçekleştirmekte; ikinci olarak ürettikleri ürün ve hizmetler, diğer endüstri alanlarında etkinlik ve verimlilik artışına neden olmaktadır (Başaran, 2005:237).

Yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerinin oluşturduğu bilişim endüstrisi dünya ekonomisinde giderek önemli bir yer işgal etmektedir. Dünya bilişim sektöründe ilk 250 şirketin toplam geliri 2003 yılında 2 trilyon 420 milyar dolara ulaşmıştır. 2002'de enformasyon ve iletişim teknolojilerinin ticaretinin dünya toplam ticareti içerisindeki payı % 14'tür. OECD ülkelerinde 2003 yılında 17 milyon kişi bilişim alanında çalışmaktadır (OECD, 2004: 30-31).

Ancak, kapitalizmin eşitsiz gelişim yasası yeni teknolojilerin üretiminde ve ticaretinde de kendini göstermekte ve dünya bilişim sektörü, gelişmiş ülkeler lehine tekelleşirken gelişmekte olan ülkeler bir kez daha gelişmişlere bağımlı kılınmaktadır. 2003 yılında önde gelen 250 firmanın 139'u ABD'de, 39'u Japonya'da ve 11'i Taipei'de bulunmaktadır. 2002'de ABD, Japonya ve Avrupa ülkeleri toplam bilişim ürünlerinin üretiminin üçte ikisine yakın bir bölümünü üretmiştir. İnternet alanında durum daha da çarpıcıdır. 2003'te ilk 50 İnternet firmasının toplam geliri 46.7 milyar dolardır ve 200.000 kişi istihdam etmektedirler. İlk 25 firma gelirlerin %92'sini almaktadır (OECD, 2004:31).

ABD, Japonya ve Avrupa merkezli çokuluslu bilişim firmalarının egemen olduğu dünya pazarında gelişmekte olan ülkeler yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerinde de bağımlı konumlarını sürdürmektedirler. Dünyadaki toplam bilgisayar üretimi ve ihracatının pek az bir bölümünü elinde bulunduran, Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge) faaliyetleri için yeterli finansal gücü bulunmayan 'Üçüncü Dünya' ülkelerinde kullanılan iletişim ve telekomünikasyon teknolojilerinin kıstasları; donanım ve yazılım ürün ve hizmetleri üreten yabancı firmalar tarafından belirlenmektedir (Reeves, 1993: 126).

Bilişim pazarında çokuluslu tekeller, AR-GE faaliyetlerini ve yazılım üretimini üstlenirken 'Üçüncü Dünya' ülkelerinin işlevi; ucuz işgücü sayesinde üretim maliyetlerini düşürmek, enformasyon teknolojilerine ilişkin endüstrilerde parçaları birleştirmek ve test etmek, çağrı merkezleri oluşturmak gibi işlerle sınırlı kalmaktadır. Çokuluslu bilişim şirketleri üretime, finansa ve pazarlamaya ilişkin politikalara karar verirken merkezden 'Üçüncü Dünya'ya doğru alınan kararlar aktarılmakta ve uygulanmaktadır (Reeves, 1993: 136).

Enformasyon Teknolojilerini Yaygınlaştırma Politikaları ve Üçüncü Dünya

Enformasyon ve iletişim araçlarının üretiminin ve dağıtımının tekelleştiği, çokuluslu şirketlerin pazarın dinamikleri belirlediği bir dönemde yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerinin tüm dünyada yaygınlaştırılması, başını ABD'nin çektiği “enformasyon otoyolları” projeleri ve “enformasyon toplumu” politikaları aracılığıyla gerçekleşmektedir. Çokuluslu şirketlerin egemenliklerini pekiştirdiği küresel kapitalist düzende politikada karar verici olarak devletlerin yerini alan uluslararası kuruluşlar, yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaştırılması için oluşturulan enformasyon toplumu politikalarında başlıca finansal kaynakları sağlayarak karar verici konumdadırlar. Dünya Bankası ve buna bağlı finansal kuruluşlar, OECD, IMF, Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği gibi kurum ve kuruluşlar; hazırladıkları raporlar, uyum programları, destekledikleri projeler ve mali yardımlarla yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerinin gelişmekte olan ülkelerde yaygınlaştırılmasında başrolü oynamaktadırlar. Örneğin, Dünya Bankası ‘Üçüncü Dünya’da telekomünikasyon sektörünün planlanmasını ve gelişmiş iletişim sistemlerinin kurulmasını desteklerken siyasi iktidarlara da yeni-liberal düzene uygun biçimde telekom sektörünü özelleştirilmesi yönünde baskı yapmaktadır (Reeves, 1993: 137).

Küresel enformasyon ve iletişim ağlarının kurulması ve işletilmesinde, 19. Yüzyıldan 1980’lerin başına kadar iletişim üzerinde denetleyici ve düzenleyici bir rol oynayan devletler; neoliberalizmin egemenliğinde son 20 yılda telekomünikasyon hizmetlerinin özel işletmelere devredilmesi, sektörde rekabetin artması, operatörler ile teknik donanım üreten firmalar arasındaki ayrıcalıklı ilişkilerin ortadan kalkması, enformasyon otoyollarının oluşturulmasıyla birlikte merkezi rolünü kaybetmiş, Vedel’in deyişiyle *operatör Devletlerden animatör Devletlere* geçilmektedir. Küresel sermaye ve uluslararası kuruluşların finansal desteğiyle hareket eden *animatör Devletin* enformasyon toplumunun inşasındaki görevi dört işlevle sınırlıdır: itici ve harekete geçirici bir güç olarak enformasyon toplumuna ilişkin raporların hazırlanması, tartışmaların yönetilmesi; Ar-Ge projelerine yatırım yapılması ve pilot projelerin hayata geçirilmesi; e-devlet uygulamalarının yaygınlaştırılması; iletişim altyapısı ve hizmetlerinin düzenlenmesi (Vedel,1999: 16).

Sonuçta, modern kitle iletişim araçlarının Devlet ve özel sermaye denetiminde gelişmesinin yerini bugün yeni enformasyon ve iletişim araçlarının küreselleşen şirketlerin egemenliğinde, donanım ve içeriklerinin onlar tarafından belirlendiği, devlet politikalarının da uluslararası finans kuruluşlarınca yönlendirildiği bir dinamik almıştır.

Yeni Enformasyon Düzeni

Küresel ekonominin dayanak noktasını teşkil eden yeni enformasyon ve iletişim teknolojileri aynı zamanda sundukları içeriklerle kültür, boşzaman, eğlence ve bilinç endüstrileridir de. Bilişim pazarında çokuluslu şirketlerin egemenliği ve tekelleşmenin yol açtığı ülkeler arasındaki teknolojik bağımlılığın yanısıra sayısal tabana dayanan yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yöndeşmesi, gelişmiş ülkelerdeki geleneksel medya tekellerinin 1990'ların başından itibaren bilişim sektörlerine girmesiyle küresel medya gruplarının ortaya çıkması, reklam temelli ekonominin ağırlık kazanması gibi etkenlerden ötürü bu teknolojilerde sunulan içerikler tektipleşmekte ve içeriklerin çokuluslu firmalarca üretilip denetlendiği yeni bir enformasyon düzeni doğmaktadır.

Yeni enformasyon düzeninde dünya üzerinde kültürel ürünlerin üretimi ve dağıtımı belli başlı 10 küresel medya grubunun elinde toplanmaktadır. Örneğin, bu gruptan biri olan ABD merkezli Time-Warner grubu, adını aldığı 1918'de Warner Bross. film yapım şirketinin ve 1923'te Time dergisinin kurulmasından bugüne dek kitap, müzik, televizyon, eğlence parkları, İnternet sektörlerinde ekonomik faaliyette bulunarak yalnızca Amerikan pazarında değil, dünya pazarında da en güçlü iletişim tekellerinden biri haline gelmiştir. 2003 yılı toplam geliri 31.8 milyar dolar olan grubun bünyesinde 293 şirket bulunmakta ve 80 bin kişi çalışmaktadır. Time-Warner, 1990'da gelirlerinin yalnızca %15'ini ABD dışından sağlarken bu oran 1997'de %35'e yükselmiştir. Warner Bross.'un 2003'te elde ettiği toplam gişe hasılatının (2.79 milyar dolar) yarısından fazlası ABD dışındaki ülkelerden gelmektedir. (<http://www.cjr.org>, Erişim: 11.11.2004) Miège, yeni enformasyon düzeninin en önemli sonucu olarak enformasyonun denetiminin küresel medya gruplarının elinde toplanmasını, enformasyonun ve kültürel ürünlerin ticarileşmesini, eğlencenin ağırlık kazanmasını ve buna bağlı olarak da çoksesliliğin ortadan kalkmasını göstermektedir (Miège, 2000:98).

Türkiye’de Teknolojik Bağımlılık ve Enformasyon Toplumu Politikaları

Türkiye’de enformasyon pazarının gelişimi ve enformasyon toplumu oluşturulması için uygulanmakta olan politikalar yukarıda sözü edilen dinamiklerden bağımsız değildir. Gerek enformasyon pazarı gerekse enformasyon toplumuna ilişkin politikalar çokuluslu şirketler ve uluslararası kuruluşların ile Avrupa Birliği’nin müdahaleleri aracılığıyla şekillenmektedir. Türkiye’de bilişim pazarı, 2001’de yaşanan ekonomik krizin etkisiyle % 54 küçülmüştür, son yıllarda ise büyüme eğilimindedir (Özcivelek, 2003, www.bilten.metu.edu.tr). 2002’de yeniden 10 milyon 150 bin dolarlık hacme ulaşan bilişim ve iletişim teknolojileri pazarının 2003’te % 9, 2004’te %20 büyüdüğü tahmin edilmektedir. 2002 yılı rakamlarına göre bilişim alanında ABD’de kişi başına yapılan yatırım ve harcamalar 1200 dolar, Batı Avrupa’da 500 dolar, Türkiye’de ise 40 dolardır. (Bilişim Şurası Sonuç Raporu, 2004:15).

Ancak ulusal ekonominin yabancı yatırımcılara açılmasıyla birlikte sektörde çokuluslu bilişim firmalar pazarda egemen konumda bulunmakta ve donanım ağırlıklı bir tablo ortaya çıkmakta, teknoloji üretiminde dışa bağımlılık gözlenmektedir. Türkiye bilgi teknolojileri pazarının 2004 yılındaki büyüklüğü 3 milyar 455 bin dolardır ve bunun 1 milyar 930 bin dolarını donanım alt sektörü oluşturmaktadır. Aynı yıl için bilgisayar sektöründe dışalım 1 milyar 544 milyon dolar iken dışsatım yalnızca 42 milyon 221 bin dolardır. (www.tesid.org, Erişim 02.04.2006)

Türkiye’de enformasyon toplumu politikaları Dünya Bankası, IMF gibi uluslararası kredi kuruluşlarının ve Avrupa Birliği’nin finansal desteği doğrultusunda biçimlenmektedir.son on yılda Dünya Bankası, IMF Türk Telekom’un özelleştirilmesi sürecinde verdikleri kredilerle telekom pazarının serbesleşmesinde başlıca rolü oynamışlardır. Dünya Bankası enformasyon ve iletişim alanlarını yeniden düzenlemesi için Türkiye’ye 1991’den bu yana 152 milyon dolar vermiştir(DPT, 2000: 84).

Öte yandan Avrupa Birliği, aday ülkeler için uygulamaya koyduğu *e-Avrupa+* programı dahilinde Türkiye’de kamu ve özel kuruluşlarda yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerinin, eğitim hizmetleri ve personelin yaygınlaştırılmasına yönelik projeleri desteklemektedir.

Sonuç

Yukarıda çizilen tablo; enformasyon toplumu ideologlarına ait herkesin istediği enformasyona erişebildiği, demokratik katılımın sağlandığı, geri kalmış ülkelerin yeni enformasyon ve iletişim teknolojileri sayesinde gelişmişlerle aralarındaki uçurumu kapatacağı gibi ütopyik fikirlerinin çok uzağındadır. Aksine, dünyada bilişim pazarına hakim çokuluslu firmalar ve oluşmakta olan yeni enformasyon düzeni, küresel kapitalizmin dünyaya yayılmasında rol oynamakta ve gelişmekte olan ülkeleri gelişmiş ülkelerin iletişim teknolojilerine ve kültürel içeriklerine bir kez daha bağımlı kılmaktadır. Ekonomisi dışa bağımlı hale getirilen Türkiye’de bilişim pazarının oluşması ve enformasyon toplumu politikaları AB’ye üyelik, uluslararası kuruluşlara kredi borçları gibi dışsal faktörlere bağımlı biçimde şekillenmektedir. Devletin rolünün giderek aaldığı ve özel sektörün öne çıktığı yeni enformasyon düzeninde, daha önce kitle iletişim araçlarının yapılanmasında görüldüğü gibi, özel sektörün tekelleşme eğilimi ve bu tekelleşmenin doğal sonucu olarak enformasyonun ticarileşmesi ve çoksesliliğin ortadan kalkma tehlikesi her zaman mevcut olacaktır.

Kaynakça

Başaran, Funda ve Özdemir, Önder. "Internetin dünü, bugünü, geleceği", 2003. www.sendika.org , Erişim: 3 Ocak 2004.

Başaran, Funda. "Ağ ekonomisi ve Internet", **İletişim Ağlarının Ekonomisi**, Der: Başaran F. ve Geray H., Ankara: Siyasal Kitabevi, 2005.

Devlet Planlama Teşkilatı. **8. Beş Yıllık Kalkınma Planı öncesinde sosyal sektörlerde gelişmeler raporu**, Ankara: 2000.

Kumar Krishan. **Çağdaş dünyanın yeni kuramları**. Çev: Mehmet Küçük, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1999.

Miège Bernard. **Les industries du contenu face à l'ordre informationelle**, Grenoble: PUG, 2000.

OECD. **Information Technology Outlook 2004 Raporu**. 2004.

Özcivelek, Rukiye Herkmen. «Bilişim teknolojileri ve Ekonomik Büyüme, Dünya ve Türkiye“, Tübitak-Bilten, www.bilten.edu.tr , 2003.

Özdemir, Önder. "Internetin ticarileşmesi ve uluslararası veri akışları", **İletişim Ağlarının Ekonomisi**, Der: Başaran F. ve Geray H., Ankara: Siyasal Kitabevi, 2005.

Reeves, Geoffrey. **Communications and the Third World**. NewYork: Routledge, 1993.

Vedel, Thierry. "La gouvernance des réseaux mondiaux de communication". **Démocratie et réseaux de communication**. Fondation Nationale des sciences politiques & CNRS, Cilt 19, Sayı: 2, 1999.

www.cjr.org (Erişim: 11.11.2004)

www.interpro.com.tr (Erişim: 22 .12. 2003)

www.tesid.org (Erişim 02.04.2006)

www.treasury.gov.tr/tat/yabser/til6.htm (Erişim 02.01.2004)